

TOMÁŠ HRÁBEK

Akamedia / Pod lupou

Edícia Pod lupou, prvý zväzok

Tento projekt bol podporený z verejných zdrojov poskytnutých Fondom na podporu umenia. Publikácia reprezentuje výlučne názor autora a fond nezodpovedá za obsah publikácie.

Text © Tomáš Hrábek
Design © Jakub Ryvola
Slovak edition © AKAMedia, s. r. o.
Photo © Shutterstock, stock.adobe.com, Nový Čas,
Unsplash, Peter Stringer, Tomáš Hrábek, Andrej Luprich,
Martin Červeňanský

ISBN
MOBI: 978-80-973537-3-5
EPUB: 978-80-972769-9-7
PDF: 978-80-972769-8-0

Starým rodičom

Vezmite do rúk túto knihu.
Otvorte ju.
Začítajte sa.

Hovorí totiž o tom, čomu sa všetci radšej vyhýbame. Na čo nemyslíme. Od čoho odvraciam pohľad. Čo sa stane, ak niekto z tých, ktorých milujeme, tu zrazu s nami nebude? Čo bude s cestami, ktorými zrazu nebude chodiť, s predmetmi, ktoré nebude používať? A predovšetkým – a táto skúsenosť je pre nás zatiaľ nová – čo sa stane s digitálnou stopou tých, ktorí zomreli, teda s dátami, v ktorých je zaznamenané ich myslenie, city, vzťahy a sny?

Tomáš Hrábek napísal svoju knihu odborne aj pútavo a zároveň veľmi empaticky. O kyberpriestore, ktorý je novodobou podobou neba a o tom, ako môžu byť mŕtvi súčasťou našich životov.

Tak vezmite túto knihu.
Otvorte ju.
Začítajte sa.
Pretože všetci raz zomrieme.

Ale kým žijeme, milujeme, snívame a komunikujeme, je dobré aj premýšľať a plánovať.

Eva Borušovičová, režisérka a spisovateľka

Obsah

6	Úvod
10	Smrť
39	Rituály
90	Spomienky
151	Záver
156	Napísali o knihe

Úvod

Pamätám si, ako mi kamarát ukázal facebookový profil svojho známeho, ktorý pár dní predtým zahynul pri autonehode. Bol to zvláštny pocit. Prezerali sme si jeho posledné príspevky a fotky. Všetko, čo v nich písal, malo zrazu úplne iný kontext. Keď sme si čítali o jeho plánoch na leto, cítil som nepríjemné kŕče v žalúdku. Videli sme starostlivo naaranžovanú fotku jedného z jeho posledných obedov. Profilovú fotku s autom, v ktorom jeho život vyhasol. Sledovali sme momenty smerujúce k jeho poslednému dňu v živote. Drobné radosti človeka, ktorý netuší, že koniec je blízko. Cítil som sa nepatrične a zmätene. Nikdy som sa so smrťou na Facebooku nestretol a nevedel som, ako mám reagovať.

Môj kamarát mi profil zosnulého ukázal, pretože sa so mnou chcel rozprávať o tom, čo sa na ňom dialo. V komentároch pod posledným príspevkom prebiehal konflikt medzi ľuďmi, ktorí mŕtveho poznali a ktorí reagovali na jeho nečakanú smrť. Všetci riešili otázku, či má jeho profil na Facebooku ostať alebo by mal byť čo najskôr zmazaný. A aj keď diskusia prebiehala v pokojnej atmosfére a slušne, bolo z nej cítiť napätie a silné emócie. Prebiehala tam malá vojna o to, ako by malo vyzeráť správne smútenie na Facebooku.

Čím populárnejšou sa sociálna sieť stávala, tým viac som vo svojom okolí počúval podobné príbehy. O mladých ľuďoch, ktorí nečakane zomreli, ale na Facebooku boli naďalej prítomní. Príbehy o tom, ako smútiace rodiny a priatelia zahlcovali ich profily odkazmi, fotkami, piesňami. Sťažnosti ľudí, ktorým to pripadalo nemiestne,

nechutné, zvrátené. Skúsenosti pozostalých, pre ktorých bol profil zosnulého miestom, kam si ho chodili pravidelne pripomínať. Nechápavé reakcie ľudí, ktorí sa s ničím podobným nestretli a nedokázali pochopiť motivácie tých, ktorí s mŕtvymi na Facebooku komunikovali.

Ja sám som našťastie smrť žiadneho svojho priateľa na Facebooku nezažil. Bol som však častým poslucháčom podobných príbehov. Čím viac ich bolo, tým intenzívnejšie som sa smrti v online prostredí venoval aj vo svojom sociologickom bádani. Čoraz viac som si uvedomoval, že smrť blízkeho sa vďaka Facebooku stáva pre pozostalých menej definitívnou.

Vo svojich dvoch výskumoch na Masarykovej univerzite som si kládol v podstate tú istú otázku, a to prečo vôbec niekto smúti verejne a online?

V prvom som skúmal reakcie ľudí na smrť známej osobnosti. Hľadal som v nich podobnosti s náboženskými rituálmi, ktoré súvisia so smrťou.

V druhom výskume som sa zameril na menšie komunity smútiacich, ktoré vznikli na osobných profiloch zosnulých. Všímal som si, ako na mŕtvych spomínajú. Oba výskumy tvoria kostru knihy, ktorú práve držíte v rukách.

Nie je vôbec jednoduché odhaliť motivácie smútiacich na Facebooku, keďže ani oni samotní často svoje správanie nevedia vysvetliť. V tejto knihe tak na otázky smrti na Facebooku nenájdete definitívne odpovede. Pokúsil

som sa však poskladať dohromady zaujímavé otázky, netradičné perspektívy a skutočné príbehy ľudí, ktoré zdôraznia, ako sa smrť v posledných rokoch zmenila.

Smrt'

*„Čím ste vy, boli sme aj my.
Čím sme my, budete aj vy.“*

Populárny stredoveký epitaf

*Arlingtonský národný cintorín
v USA je plný hrdinov.*

Prečo by nás smrť mala zaujímať? Väčšina ľudí sa tejto téme inštinktívne vyhýba. Pri práci v reklame je jednou z najťažších disciplín snaha predať niekomu životné poistenie. Pripomenúť niekomu, že jedného dňa umrie, totiž nie je najlepší začiatok rozhovoru. Smrť preto nie je témou, ktorú by ste radi otvárali na večierku. Skúste sa jej venovať profesionálne a je len otázkou času, kedy vás niekto označí za morbidného.

A predsa sme smrťou fascinovaní a aktívne ju vyhľadávame, dobrovoľne a pravidelne. Stala sa takou dôležitou súčasťou popkultúry, že sa už bez nej nezaobíde žiaden televízny seriál či film. S napätím sedíme pred obrazovkami a čakáme, ktorú z postáv tím scenáristov obetuje na konci série, aby udržal našu pozornosť ďalší rok.

Zatiaľ čo reálna smrť, ktorá sa človeka týka, je často tabu, tá z umenia a popkultúry je všade okolo nás. Tieto dva druhy smrti od seba prirodzene oddeľujeme a výsledkom je zvláštny tanec. Zároveň o smrti hovoríme, zároveň nie. Nie je to však žiadna novinka. Smrť je prítomná už v tom najstaršom umení a v priebehu dejín zastávala najrôznejšie pozície. Je farebná a rozmanitá a najlepším dôkazom jej mnohoznačnosti je množstvo kníh, ktoré o nej boli napísané.

Ani humanitní vedci nenechávajú smrť jednotlivcov bez povšimnutia. Nie je to totiž len biologický jav, ktorý sa týka hlavne medicíny. Smrť človeka má mnoho spoločenských dopadov, najmä na jeho bezprostredné okolie – na rodinu, priateľov, kolegov. Ľudia sa odjakživa snažili so

svojou smrteľnosťou vyrovnáť, pristupovali k nej s rešpektom i humorom, strachom aj hnevom. Často však prežívali smrť spoločne a prisudzovali jej rôzne významy. Aký zmysel má? Sú niektoré úmrtia prijateľné viac než iné? Kedy nás vlastne zosnulý opúšťa nadobro? Kto nám povie, ako sa v prítomnosti smrti správať? Na najbližších stránkach preskúmame, ako sa na tieto otázky snažia odpovedať sociálne vedy. Bude to krátka, ale potrebná príprava, ktorá nám pomôže lepšie porozumieť zásadným zmenám vo vnímaní smrti, ktoré sa udiali s príchodom sociálnych sietí.

Spoločne čelíme strachu

Viacero kultúr začína svoje veľké rozprávania o svete príbehom o vyhnaní z raja. V detailoch i dopadoch sa rôzne verzie líšia, ale vo svojej podstate ostáva mýtus rovnaký: prví ľudia žijú v harmónii s prírodou v raji, kde je život bezstarostný a plný blahobytu. Neposlúchnu však boží príkaz a ochutnajú ovocie zo zakázaného stromu, stromu poznania. Z raja sú vyhnaní a začínajú písať príbeh ľudstva, ktorý je protikladom k jednoduchému a statickému životu v rajskej záhrade – je plný zmien, konfliktov, problémov.

Je viacero perspektív, ktorými sa dá na tento opakujúci sa príbeh nazerať. Pre antropológa je príbeh, ktorý si o sebe rozprávali dávne púštne národy, spôsobom, ako preniknúť do ich kultúry. Historik či archeológ sa pokúsi príbeh umiestniť do správneho prostredia a popísať okolnosti, ktoré viedli k jeho tradovaniu. Ani teologické výklady nebudú na vyhnanie z raja nazerať rovnakou optikou. Zatiaľ čo kresťanská tradícia tento príbeh považuje za základný kameň konceptu hriechu, islamská v ňom kladie dôraz na odpustenie.

Jeden z populárnych výkladov sa týka priamo smrti. Ochutnanie plodu zo stromu poznania je v tejto interpretácii momentom, keď si človek uvedomil svoju smrteľnosť. Zo živočícha žijúceho v blaženej nevedomosti sa mení v bytosť, ktorá si samu seba uvedomuje v omnoho

väčšej miere ako ostatné tvory. Človek, ktorý je schopný predstaviť si svoj vlastný koniec a neexistenciu, už nedokáže žiť v metaforickom raji, kde smrť nemá miesto. Znalosťou o smrti je z komfortu nevedomosti nadobro vyhnaný. Človek sa tak vydeľuje zo zvieracej ríše a začína písať svoje vlastné dejiny.

Tento výklad stavia smrť priamo do centra toho, čo robí ľudí ľuďmi. Moderná veda už má veľké pochybnosti o tom, či je človek naozaj jediným tvorom, ktorý si vlastnú smrť uvedomuje. Príbehy ako tento nám však ukazujú, ako vnímame sami seba, nastavujú zrkadlo našim vlastným predstavám o svete. A tieto predstavy bez ohľadu na to, či sa zakladajú na pravde, sú často impulzom pre veľké, skutočné projekty.

Legendárny sociológ Peter L. Berger vo svojej knihe *Posvätný baldachýn* pridružuje smrti tú najdôležitejšiu úlohu pri formovaní spoločnosti. Ľudia sa podľa neho združujú v spoločenstvách, aby spoločne čelili strachu zo smrti. Na rozdiel od zvierat, ktoré sa do spoločenstiev zlučujú tiež, je človek jediný živočích, ktorý dokázal vytvoriť abstraktné systémy a inštitúcie. A práve tie majú jedincom pomôcť strach zo smrti prekonať.

Možno si poviete, že toto tvrdenie znie trochu prehnane. Že by smrť a strach z nej boli základom nášho spoločenského usporiadania? Málokto predsa myslí na smrť tak intenzívne, že by preto vyhľadával davy ľudí, ktoré by ho upokojili. Čaro podobných teórií je však v tom, že sa snažia vysvetliť fungovanie sveta v rovinách, ktoré nie sú

úplne intuitívne. Nikto netvrdí, že podobné vyhlásenia musia byť stopercentnou, nevyvrátiteľnou pravdou. Kým sa však takejto teórii darí svet vysvetľovať dostatočne presne, máme dôvod predpokladať, že na nej niečo je.

Ak si do centra vzniku spoločenského zriadenia umiestnime strach zo smrti, zistíme, že nám to pomôže v hľadaní odpovedí na mnoho otázok. Ako najočividnejší príklad reakcie na strach zo smrti sa núkajú náboženstvá. Tie najrozšírenejšie poskytujú odpovede na to, akú úlohu má smrť v živote človeka, prípadne ako sa pripraviť na život po živote. Vzťah k smrti je v náboženstvách centrálnou témou a neexistuje azda žiadne, ktoré by ju nejakým spôsobom neriešilo. Náboženské prvky sú súčasťou pohrebných rituálov, a to aj v sekulárnych krajinách a v prípadoch, že zosnulý nebol veriaci. Náboženská symbolika je v západnej civilizácii so smrťou pevne spojená.

Pomáha spoločnosť jednotlivcovi aj inak ako v podobe náboženstva? Človeka, ktorý by bol z predstavy vlastnej smrti paralyzovaný, život v spoločnosti pravidelne vracia do každodennej reality, nohami na zem. Kolektív mu poskytuje oporu, udržuje ho činného, dáva jeho životu zmysel. Keď som v práci zahľtený dokumentáciou k projektu, ktorú musím odovzdať do víkendu a zároveň nesmiem zabudnúť vyzdvihnúť dieťa zo škôlky a nakúpiť na rodinnú večeru, nemám cez deň veľa príležitostí na rozjímanie nad smrťou. Myšlienky na ňu ma neparalyzujú a ja tak môžem svojou činnosťou poháňať motor spoločnosti, ktorá mi na oplátku dáva príležitosti zabudnúť na môj nevyhnutný koniec. Je to obojstranne výhodný

útok na novinárov = útok na nás všetkých

*Davy ľudí protestujú
v uliciach po vražde
novinára Jána Kuciaka
a jeho snúbenice Mar-
tiny Kušnírovej.*

obchod, ktorému sa upisujeme nevedomky hned' po tom, čo prideme na tento svet. Každodennosť je našim únikom pred neexistenciou.

Zaujímavé je, že aj spoločnosť samotná môže byť smrťou ohrozená. Klasickým príkladom je smrť dôležitého jedinca – politického vodcu, morálnej či náboženskej autority, ale aj obľúbenej celebrity, ktorá reprezentovala dôležité hodnoty. Môže ísť i o smrť, ktorá odhalí fatálne nedostatky v spoločnosti samotnej. Pre príklad, bohužiaľ, nemusíme chodiť do ďalekej minulosti. Všetci máme v živej pamäti úkladnú vraždu novinára Jána Kuciaka, ktorá slovenskú spoločnosť uviedla do krajného stavu, v ktorom zavládli pochybnosti o základoch jej samotného spoločenského zriadenia.

V takýchto prípadoch je dôležité, aby v spoločnosti boli správne nastavené procesy, ktoré jej pomáhajú vyrovnať sa so stratou. Ak takéto procesy neexistujú alebo sú nefunkčné, hrozí podľa Bergera i mnohých ďalších autorov nebezpečenstvo chaosu.

Po vražde Jána Kuciaka boli reakciou protesty, ktoré svojou masovosťou a intenzitou takmer prekonali tie počas nežnej revolúcie na jeseň 1989. Ich výsledkom boli okrem iného významné politické zmeny. Bez ohľadu na to, aký bol ich reálny politický dopad, pomohli spoločnosť do veľkej miery upokojiť a vrátiť do stavu, v ktorom mohla naďalej fungovať. Ak by možnosť protestovať neexistovala, prípadne by nedošlo aspoň k základným snahám o nápravu systému, ktorý takúto vraždu umož-

nil, efekt na spoločnosť mohol byť omnoho fatálnejší. Jedna symbolická smrť totiž mohla tak silno zahýbať s dôverou v samotný spoločenský systém, že by jeho udržanie nemuselo byť možné.

Asi každý človek nejakým spôsobom o smrti premýšľa. Je však strach z nej naozaj taký silný, že mu potrebujeme čeliť spoločne? Už vyhnanie z raja chápu mnohí ako metaforu nášho uvedomenia si smrteľnosti. A podľa Bergera je práve toto vedomie predpokladom pre vznik spoločnosti. Tá je zase zárukou, že nie sme strachom zo smrti paralyzovaní. Možno sú to odvážne tvrdenia, no poskytujú zaujímavé vysvetlenia toho, ako ľudia na smrť reagujú.

Nesprávna smrť

V kolektíve sa na smrť ľahšie zabudne, prípadne jej spoločne dokážeme pripísať vyšší zmysel. Naplniť smrť zmyslom bolo po veľkú časť histórie prácou náboženských i politických vodcov.

Vymysleli sme napríklad *hrdinskú smrť*, ktorou ospravedlnujeme obeť vo vojnách. Yuval Noah Harari to vo svojej knihe *Homo Deus* popisuje na príklade talianskej ofenzívy v prvej svetovej vojne. Hovorí o jave, ktorý nazýva ‚naši chlapi neumreli nadarmo‘. Talianska armáda sa pokúsila útokom vybojovať územie pod správou Rakúsko-Uhorska, ktoré si nárokovala. Už v prvej bitke však utrpela drvivú porážku a prišla o 15-tisíc mužov. Jednou z možností po neúspešnom útoku bolo pristúpiť k prímeriu a neriskovať ďalšie životy. Lenže ako by generáli vysvetlili matkám tisícov padlých v prvom boji, že ich deti sa už domov nevrátia? Ako by rodičia reagovali na to, že útok bol omyl a smrť ich detí bola zbytočná? Taliansko si zvolilo inú stratégiu. Z padlých vojakov urobilo hrdinov a hovoriac, že žiaden z nich neumrel nadarmo, podniklo ďalších desať výbojov. Tie si postupne vyžiadali životy ďalších 700-tisíc mladých mužov v uniformách. To, že sa zo smrti stoviek tisícov vojakov urobil hrdinský čin, pomohlo smútiacim rodinám vyrovnáť sa so stratou, ktorá tak zdanlivo nebola nezmyselná. No na druhú stranu to legitimizovalo ďalšie a ďalšie straty na životoch, pretože zastaviť vlny neúspešných ofenzív by